

УДК 159.923.2:001.8

М. А. Садова

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянута проблематика визначення психологічних чинників, що впливають на відповідальну поведінку особистості. Проведений аналіз поглядів на проблему в контексті об'єктивних та суб'єктивних детермінант відповідальності особистості як у стандартних, так і в складних життєвих ситуаціях, чинників безвідповідальної поведінки особистості.

Ключові слова: детермінанта, чинники відповідальної поведінки особистості, складна життєва ситуація, безвідповідальність, відповідальність.

В статье рассмотрена проблематика определения психологических факторов, что влияют на ответственное поведение личности. Проведен анализ взглядов на проблему в контексте объективных и субъективных детерминант ответственности личности как в стандартных так и в сложных жизненных ситуациях, факторов безответственного поведения личности.

Ключевые слова: детерминанта, факторы ответственного поведения личности, сложная жизненная ситуация, безответственность, ответственность.

This article is about the definition of psychological factors that influence the behavior of a responsible person. The author analyzed the views on the issue in the context of the objective and subjective determinants of personal responsibility both in standard and in difficult situations, the irresponsible behavior of the individual factors.

Keywords: determinant factors responsible individual behavior, complex life situation, irresponsibility and responsibility.

Проблема відповідальності на сьогодні постає ключовою в обговоренні низки питань, пов'язаних з розвитком сучасного суспільства процесами індустріалізації та глобалізації, підвищенням ролі людського чинника у вирішенні глобальних проблем людства. Роль відповідальності як стійкої особистісної риси особливо посилюється в процесі виконання своїх професійних обов'язків на промислових підприємствах, де для сучасних керівників потрібно враховувати не лише об'єктивні чинники (соціальні фактори, економічні, виробничі), але й ті особистісні детермінанти, які напряму залежать від кожного суб'єкта трудової діяльності.

Суттєвий вклад у дослідження загальнотеоретичних та методологічних питань проблеми відповідальності особистості в психології зробили такі відомі вчені, як К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, Г. Балл, І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, А. Брушлінський, Л. Виготський, Г. Костюк, Д. Леонтєв, Ф. Перлз, В. Сафін, В. Семиченко, В. Татенко, В. Франкл і ін.

Проблема відповідальності особистості у професійній діяльності є центральною в роботах сучасних авторів: Л. І. Дементій, М. В. Муконіної, Т. Ю. Базарова, В. А. Бодрова, С. В. Бикова, А. Л. Журавльова, А. В. Карпова, Р. Л. Кричевського, Ю. П. Платонова, А. Л. Свенцицького та ін. Вивченню відповідальності у трудовій діяльності, як особливої форми контролю за поведінкою та успішністю працівника на виробництві, приділено увагу в роботах К. Муздибаєва. Психологічні детермінанти безвідповідальної поведінки розглядаються у монографії М. В. Савчина, О. В. Лазорко.

Недостатньо вивченими на сьогодні залишаються питання, що стосуються психологічних чинників, детермінант, механізмів, які впливають на формування та розвиток відповідальної поведінки особистості.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні психологічних детермінант відповідальної поведінки та їх впливу на особистість.

Завдання дослідження: здійснити аналіз об'єктивних та суб'єктивних детермінант відповідальності особистості як у стандартних, так і в складних життєвих ситуаціях, чинників безвідповідальної поведінки особистості.

Останніми роками посилюється увага щодо детермінант відповідальної поведінки особистості, тобто, що зумовлює, чим викликаний та від чого залежить рівень відповідальності сучасних працівників промислових підприємств при виконанні своїх службових обов'язків.

Сам термін «детермінанта» (від грец. «Determinantis») – визначальний) означає чинник, який зумовлює певне явище [3, с. 47]. Відповідно йтиметься далі про чинники, які визначають специфіку відповідальності – її виникнення, формування, функціонування та прояв.

Різноманітність проявів відповідальності як психологічного феномену не може бути повноцінно вивчена без свого носія – суб'єкта відповідальності – особистості. Навіть тоді, коли йдеться про соціаль-

ну відповідальність, суб'єктом якої частіше визначають організацію або колектив, по суті, суб'єктом останньої залишається особистість сама по собі чи об'єднана з іншими в певну групу.

Серед особливих умов існування особистості виділяють: ситуації повсякденності, типові ситуації навчальної та професійної діяльності, складні життєві ситуації, що можуть виступати однією з основних детермінант прояву відповідальної поведінки. «Ситуація як окремих чинник визначає і суттєві риси поведінки особистості, міру відповідальності за її результати», – зазначає Л. Коpecь [9, с. 79].

Як і більшість психологічних феноменів, поняття ситуації має значну кількість визначень. А. Петровський та М. Ярошевський розуміють поняття ситуації як систему зовнішніх стосовно суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність [3, с. 26]. На думку О. Лібіної, ситуація виступає універсальною одиницею вивчення життєвого континууму та життєвого шляху особистості. В. Снетков визначає ситуацію як соціально-психологічну систему. Л. Коpecь розуміє психологічну ситуацію як єдність зовнішніх умов і їх суб'єктивної інтерпретації, що обмежена в часі та мотивує особистість до вибіркової активності [3, с. 52].

У підходах до розуміння чинників відповідальності в ході взаємодії людини з зовнішнім світом ученим властиво обирати одну з трьох парадигм:

- 1) ситуативний детермінізм – поведінка людини визначається ситуацією (соціальний контекст стимулює чи обмежує поведінку людини);
- 2) особистісний детермінізм – пов'язаний з пріоритетністю особистісних характеристик над ситуативними у поведінці людини;
- 3) ситуативно-особистісний детермінізм, який розглядає поведінку людини, як результат взаємодії та взаємозалежності особистісних та ситуативних детермінант [2, с. 29].

Так, Б. Ломов зазначає, що будь-яка ситуація має розглядатися співвідносно з індивідуальними особливостями того, хто у цій ситуації діє, а ситуація, у свою чергу змінюється під впливом такої поведінки (діяльності), в результаті чого виникають нові впливи на суб'єкта [5, с. 91].

Відповідальність не є однаковою для всіх якістю особистості, вона являє собою різні способи відповідального реагування і поведінки, які залежать як від індивідуального змісту сформованої відповідальності, так і від особистісних та ситуаційних механізмів, та умов реалізації відповідальної поведінки.

За визначенням М. Савчина «відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язків доручень, завдань), яка внутрішньо опосередкована особистісним змістом цього предмета, суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а в зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації. Відповідальність, своєю чергою, вчений визначає як субстанційне особистісне утворення, що є потенційною мотиваційною основою відповідальної поведінки. Отже, наявна чітка диференціація між поняттями «відповідальність» та «відповідальна поведінка». Таким чином, міра відповідальності як аспект цілісної відповідальної поведінки зазнає подвійної детермінації: з боку особистісних властивостей та з боку ситуації [1, с. 37].

Для з'ясування зумовленості «величини» відповідальності зовнішніми та внутрішніми чинниками М. Савчиним було проведено дослідження, в результаті якого до внутрішніх чинників відповідальності зараховано:

- а) власні можливості особистості щодо реалізації предмета відповідальності (сила волі, здібності, розум, звички);
- б) особиста значущість (наявність глибокого змісту) завдань, доручень, обов'язків, незалежно від їх об'єктивних труднощів;
- в) ефективність мотиваційної саморегуляції в ситуації розбіжності об'єктивних характеристик предмета із власними інтересами, потребами.

До зовнішніх чинників відповідальності дослідник зараховує:

- а) об'єктивні труднощі завдань, доручень, обов'язків;
- б) значущість предмета відповідальності для інших людей;
- в) інстанцію відповідальності;
- г) параметри ситуації виконання завдань;
- г) зовнішній контроль за реалізацію предмета [2, с. 266].

Відтак учений дійшов висновку, що найбільш значущими чинниками повноцінної відповідальності є особистісні чинники, а не зовнішні.

Дослідженням детермінант відповідальної поведінки менеджерів промислового виробництва займалась О. В. Лазорко. До об'єктивної групи детермінант автор включає такі структурні елементи: особливості розвитку суспільства та умови місця проживання; специфіку підприємства, на якому працює менеджер, управлінський статус менеджера, вік, сімейний стан та гендер керівника. До суб'єктивної групи детермінант автор включає індивідуально-психологічні характеристики суб'єктів управління,

особливості їх мотиваційної сфери, сукупності спеціальних здібностей і знань, які зумовлюють вибір керівної роботи, з одного боку, інтегруються у професійно важливі якості керівника – з іншого [4, с. 8].

Спираючись на розроблене К. Абульхановою-Славською поняття активності та особистісного семантичного інтегралу, Л. Дементій вказує на наявність зв'язків між відповідальністю та рівнем домагань, упевненістю в собі, самостійністю, саморегуляцією, самовираженням, задоволеністю та локусом контролю, що підтверджує у власному дослідженні. До характеристик ситуацій, які можуть впливати на міру відповідальності, Л. Дементій відносить: складність – легкість, підконтрольність – не підконтрольність, можливість прогнозувати чи її відсутність, очікуваність – неочікуваність, значущість – незначущість, визначеність – невизначеність, відомість – невідомість, варіативність (можливість вибору) – однозначність (відсутність вибору), стандартність (типовість) – нестандартність, особисте лідерство – лідерство іншого, наявність чи відсутність ризику [7, с. 32].

У дослідженнях К. Л. Пугової визначені чинники безвідповідальності, до яких належать:

Зовнішня інстанція відповідальності. Її вплив на суб'єкт відповідальності зумовлений особистісними і функціональними характеристиками того, хто дає доручення. З різних причин він не поважає людину, яка дала йому доручення або поклала на нього обов'язок. Вона як інстанція відповідальності є неприємною для індивіда або він не визнає її статусу.

Неадекватна актуальна мотивація. Дія цього чинника проявляється в тому, що в момент прийняття обов'язку особистість позитивно не осмислює його. Це означає, що виникає переконання, що виконання завдання не принесе для неї користі чи вигоди, в тому числі матеріальної.

Егоїстична потенційна мотивація. Негативна для цього чинника проявляється в зумовленості безвідповідальної поведінки сформованою негуманною системою вартостей, ціннісних орієнтацій, конкретних смислів, намірів інтересів мотивів, звичок особистості тощо. У людини відсутнє почуття обов'язку, характерні легковажність безвідповідальність («що мені найбільше треба», «моя хата з краю»).

Когнітивні властивості. Індивід не вміє оцінювати ситуації, особливості доручень, наприклад, він може взяти на себе більше обов'язків, ніж спроможний виконати. Людина не розуміє важливості ситуації, а також необхідності виконувати завдання. А також не володіє певними знаннями, уміннями та навичками.

Особисті проблеми та переживання. У ситуації необхідності виконання обов'язку, особистість відчуває невпевненість у собі, у своїх можливостях, тривожність, страх. Вона не береться за виконання завдання бо насамперед боїться, що не справиться з ними.

Особистісні стосунки в ситуації виконання доручення. Дія цього чинника виявляється в негативному впливі людей, які є поруч в ситуації виконання суб'єктом відповідального завдання.

Актуальний психофізіологічний стан. Зниження рівня відповідальності індивіда зумовлюється фізичною втомою, занепадом сил, яку особистість не може компенсувати ні силою волі, ні мотивацією.

Обставини виконання доручень. Вплив цього чинника проявляється у відсутності необхідних об'єктивних умов для виконання обов'язку. Які не були враховані тим, хто його поклав, непередбачена випадковість, нестача матеріалів, обмаль часу тощо [8, с. 104].

В експериментальних дослідженнях К. Л. Пугової найбільше зумовлюють безвідповідальну поведінку людини особливості зовнішньої інстанції відповідальності на цей чинник вказано 25% досліджуваних. Найменше зумовлюють безвідповідальну поведінку особистості обставини виконання доручення (2% досліджуваних) [8, с. 106].

Виявлені чинники, що зумовлюють безвідповідальну поведінку, необхідно врахувати при обставинах виконання доручень персоналом, конкретним суб'єктом відповідальності.

Таким чином, ми розглянули особистісні та ситуативні детермінанти відповідальності та безвідповідальної поведінки у загальному вигляді. Однак існує відмінність між стандартною та складною життєвою ситуацією, яка відображається у зміні тих умов життєдіяльності, в яких перебуває особистість. За нових обставин особистість, її характеристики та якості, зокрема відповідальність, зазнають впливу, який визначається на подальшій поведінці особистості.

На думку Л. Дементій та М. Савчина, однією з ключових характеристик відповідальної особистості є її готовність до подолання труднощів. Тому далі ми вважаємо за потрібне розглянути детермінанти відповідальності особистості саме в умовах складних життєвих ситуацій.

Складна життєва ситуація є видом соціально-психологічної ситуації, що має об'єктивно підвищені вигоди до адаптаційних потенціалів (ресурсів) людини, які детермінують зміни її психічного стану і якість взаємодії у системі «суб'єкт – ситуація». Структурні та змістовні параметри складної життєвої ситуації відрізняються від звичних і зумовлюють як підвищення психічної напруженості (через відчуте емоційне, інформаційне навантаження), так і мобілізацію адаптаційних ресурсів у суб'єкта ситуації [5, с. 52].

До основних чинників формування відповідальної поведінки в складних життєвих ситуаціях, за дослідженнями І. А. Сагань, належать: локус контролю, рефлексія, адаптивність, поведінка опанування, стратегія прийняття відповідальності.

Локус контролю особистості, який Л. Дементій вважає однією з найважливіших передумов відповідальності в усіх життєвих ситуаціях настанову на те, що особистість буде відповідальною ще до початку здійснення діяльності: її готовність до відповідальності, прагнення взяти відповідальність на себе. Дж. Роттер поняття локусу контролю характеризує з погляду того, чому чи кому передусім приписується відповідальність у певних умовах.

Особлива особистісна властивість індивіда рефлексія відображає як саму ситуацію її учасників, так і особистості як суб'єкта життєдіяльності в ній, його відповідальності, переживань, роздумів.

Рефлексія (від. лат. «reflexi» – відображення) визначається як вид пізнання внутрішньо особистісної та навколишньої дійсності; особливу властивість індивіда, завдяки якій стає можливим усвідомлення та регуляція власної життєдіяльності; процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів, психічний процес та спосіб усвідомлення.

Швидка адаптованість до складної життєвої ситуації, є однією з основних чинників формування відповідальності особистості. Адаптивність – це інтегративна властивість особистості, її здатність до внутрішніх (психологічних) та зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудови спрямованих на збереження рівноваги у взаємовідносинах особистості з мікро- та макросоціальним середовищем.

Поведінка опанування визначається як особливий вид соціальної поведінки, яка за допомогою усвідомлених дій та способів, адекватних особливостям особистості та ситуації, дозволяє суб'єктові впоратися зі стресом чи складною життєвою ситуацією [3, с. 38].

На думку Р. Лазаруса та С. Фолкмана, подолання ґрунтується на сукупності когнітивних, емоційних та поведінкових зусиль відповідних зовнішній ситуації та внутрішній реальності особистості, спрямованих на те, щоб опанувати специфічні зовнішні чи внутрішні вимоги, які оцінюються як напруження чи перевищують ресурси людини, що б впоратися з ними [6, с. 9].

Підсумовуючи вищезазначене, варто підкреслити, що життєва ситуація зазнає подвійної детермінації пов'язаної з суб'єктом відповідальності. Серед чинників та причин реалізації відповідальності виділяють внутрішні особистісні детермінанти, пов'язані з суб'єктом відповідальності – особистістю (рівень розвитку відповідальності, тип відповідальності, характеристики та можливості особистості, особиста значущість тощо) та зовнішні ситуації – пов'язані з контекстом відповідальності – ситуацією (об'єктивні труднощі завдань; значущість предмета, інстанції відповідальності; параметри ситуації виконання тощо).

Також виділені чинники безвідповідальної поведінки (зовнішня інстанція відповідальності; неадекватна актуальна мотивація; еґотична потенційна мотивація; когнітивні властивості; особисті проблеми та переживання; особистісні стосунки в ситуації виконання доручення; актуальний психофізіологічний стан тощо), які необхідно врахувати при обставинах виконання доручень персоналом, конкретним суб'єктом відповідальності.

Література:

1. Дементій Л. И. Ответственность как ресурс личности : [монография] / Л. И. Дементий. – М. : Информ-Знание, 2005. – 188 с.
2. Лазорко О. В. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства : дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / О. В. Лазорко. – К., 2007. – 19 с.
3. Леонтьев Д. А. Феномен ответственности между недержанием и гиперконтролем / Д. А. Леонтьев // Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии. – Т. 2. – Бириштонас ; Вильнюс : ВЕАЭТ, 2005. – С. 7–22.
4. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
5. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис. д-ра психол. наук: 19.00.07 / М. В. Савчин. – К., 1997. – 410 с.
6. Сагань І. А. Соціально-психологічні особливості відповідальності особистості в умовах складних життєвих ситуацій : дис.... канд. психол. наук : 19.00.05 / Сагань Іванна Андріївна. – К., 2010. – 258 с.
7. Пирен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні / М. Пирен // Соціальна психологія. – 2007. – № 3 (23). – С. 29–35.
8. Прядеин В. П. Половозрастные особенности ответственности личности / В. П. Прядеин. – Екатеринбург : Уральский гос. пед. ун-т, 1998. – 291 с.
9. Сафин В. Ф. Психологическая сущность ответственности личности / В. Ф. Сафин // Теория и практика формирования сознания. – Уфа : 1997. – 127 с.